

Руслан ПИРІГ

ІВАН ФЕДОРОВИЧ КУРАС – АРХІВІСТ

У жовтні цього року виповнилося 70 літ від дня народження видатного українського вченого, організатора науки, політичного і державного діяча, академіка Івана Федоровича Кураса. Серед його величезного внеску у вітчизняну соціогуманітарну сферу архівна справа займає особливе місце. Все свідоме життя він пов'язав з архівами: від студентської практики в Одеському обласному архіві до віце-прем'єрських

турбот про розвиток архівної галузі в незалежній Україні.

І. Ф. Курас по праву належить до кола професійних архівістів, адже свою трудову діяльність починав у 1962 р. науковим співробітником партійного архіву Кіровоградського обкому КП України. У той час архівна справа в СРСР мала бікамеральну структуру: Державний архівний фонд і Архівний фонд КПРС, які функціонували паралельно. Слід зазначити, що робота в партійному архіві вважалася престижнішою, ніж у державному, оскільки партархіви були структурними підрозділами обкомів партії. Безперечно, й вимоги при доборі працівників партархівів були досить жорсткими. Насамперед, це членство в КПРС, вища освіта (як правило, історико-архівна чи історична). А найголовніше – незаплямована в ідейно-політичному сенсі біографія, включаючи й рідних. Очевидно, фаховий історик, який з відзнакою закінчив Одеський університет, і перспективний молодий комуніст – виходець з селянської родини, цілком відповідав цим вимогам.

Штатна чисельність партархівів, як і апарату обкомів партії, визначалася кількістю комуністів. Тому кадровий склад партархіву Кіровоградського обкому партії був невеликим. В його структурі наукові співробітники фактично займали другу сходинку після завідувача відділу, який не мав заступників. Хоч все залежало від досвіду роботи та авторитета працівника.

Наукові співробітники зазвичай виконували інтелектуальну частину архівної праці. У цей час І. Ф. Курасу довелося готувати довідки про діяльність партійного підпілля, відповіді на запити комуністів та партійних комітетів, опрацьовувати спогади старих більшовиків, виявляти документи для публікації, вести тематичні картотеки, консультовати дослідників. Природно, що як науковець і викладач вузу він брав активну участь у пропагандистській роботі. Саме ці роки були часом фахового становлення І. Ф. Кураса як архівіста. Вони заклали міцні підвалини для подальшої професійної діяльності і на архівній ниві, і для дослідницької роботи майбутнього вченого.

Очевидно, І. Ф. Курас добре вивчив фонди партархіву, він робив виписки з найбільш цікавих документів. Пригадується, як у кінці 1970-х рр., коли ми разом відпочивали в санаторії і багато спілкувалися, якимось під час прогулянки мова зайшла про Л. Троцького. Тоді він розповів, що в Кіровоградському партархіві зберігається копія листа Анни і Давида Бронштейнів до царя у зв'язку з арештом сина. Вони просили пом'якшити його долю і запевняли, що Льовушка ще може бути гідним громадянином імперії. Не знаю чому, але цей епізод якимось заліг мені в пам'ять.

Поза сумнівом, архівний досвід прислужився І. Ф. Курасу й під час роботи в апараті ЦК Компартії України. Майже десять років він завідував сектором суспільних наук відділу науки та учбових закладів. До кола його функціональних обов'язків входило й опікування розвитком архівної справи в республіці (державної й компартійної). За усталеної тоді практики під час відряджень до областей він знайомився з роботою як партійних, так й державних архівів. Зважав на болючі питання їх діяльності та намагався допомогти у вирішенні проблем, контактуючи з заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Троньком, начальником відділу В. М. Голубковим, заступником голови Держплану УРСР Г. В. Дзисем та іншими урядовцями.

Іван Федорович мав добрі службові і особисті стосунки з тодішнім начальником Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюковим. До речі, саме в кабінеті І. Ф. Кураса я й познайомився з ним восени 1977 р. Олександр Георгійович – легендарна постать у вітчизняній архівістиці. Майже два десятиліття очолював державну архівну службу. Й нині він з великою повагою і симпатією пригадує співпрацю з Іваном Федоровичем.

І. Ф. Курас брав участь у республіканських нарадах керівників державних архівних установ, семінарах завідуючих партійними архівами, у роботі колеги журналу “Архіви України”, наукової ради Головархіву. Предметом особливої турботи відділу науки та учбових закладів була публікаторська робота архівних установ. Саме з початку 1970-х цей важливий напрямок діяльності архівістів набув системно-перспективного характеру. 15-річний план підготовки видань архівних доку-

ментів і науково-довідкової літератури (1970–1985) передбачав вихід таких фундаментальних збірників, як “Промисловість і робітничий клас УРСР”, “Історія колективізації сільського господарства”, “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні”, “Культурне будівництво в УРСР” та інші.

І. Ф. Курас добре розумів необхідність координації роботи державних та партійних архівів у царині виявлення, наукового опрацювання та публікації документів. Особлива увага приділялася історії соціалістичних перетворень у промисловості, аграрній сфері, інтернаціональних зв'язків трудящих союзних республік, історії заводів і фабрик, колгоспів тощо. За період з 1976 по 1988 рр. було видано 88 збірників документів. Чимало з них присвячувалися ідеологічним та ювілейним датам: Жовтневій революції, утворенню СРСР, ювілеям міст – Полтави, Дніпропетровська, Херсона, Севастополя, Рівного.

До незаперечних заслуг І. Ф. Кураса в царині археографічної роботи належить розвиток тенденції залучення до виявлення і публікації документів учених наукових установ та вузів, зокрема й колег Івана Федоровича по Київському державному університету та Інституту історії партії (С. Мельник, П. Шморгун, В. Стрельський, Ю. Бабко, П. Варгатюк, В. Нем'ятий, В. Солдатенко та інші).

За безпосередньої участі І. Ф. Кураса у першій половині 1970-х років здійснювався масштабний публікаторський проект – двотомне видання “Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК”. Підготовка збірника була на контролі ЦК КП України, про хід роботи над ним відділ науки і учбових закладів звітував на засіданні секретаріату ЦК.

У 1977 р. цей проект було завершено. Оскільки він здійснювався за взірцями восьмитомного видання “КПСС в революціях ...”, то мав суттєві археографічні прогалини, насамперед відсутність науково-довідкового апарату: приміток, іменного та географічного покажчиків тощо. І все ж цей збірник був і залишається найбільш повним і системним зібранням документів Компартії України за майже шість десятиліть її функціонування, яке й сьогодні не втратило свого джерелознавчого значення.

У грудні 1983 р. І. Ф. Курас повертається до професійної діяльності архівіста. ЦК КП України затвердив його на посаді заступника директора Інституту історії партії (І І П) по архіву. Перед тим його прийняв перший секретар ЦК В. В. Щербицький. Це свідчило про високий авторитет І. Ф. Кураса, адже, як правило, аудієнції працівників його рангу відбувалися у галузевих секретарів і переважно перед приходом на роботу в апарат ЦК.

Прикметно, що в характеристиці завідувача сектором суспільних наук, підготовленій у зв'язку з його переходом до І І П, серед особли-

вих заслуг відзначено участь у підготовці четвертого видання “Нарисів історії Компартії України”, двотомника “Компартія України в резолюціях ...” та “Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни” у 3-х томах.

Партійний архів, очолюваний І. Ф. Курасом, у штатному розкладі інституту мав статус сектора, як і всі інші підрозділи установи. Фактично ж це був автономний архів з усіма притаманними йому атрибутами: документальними фондами, сховищами, читальним залом, реставраційною майстернею тощо. Партійний архів І І П був центральним архівосховищем Компартії України і водночас координаційним науково-методичним центром, який спрямував діяльність партархівів республіки. Всі ж вони підпорядковувалися Центральному партійному архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. І І П у своєму титулі офіційно значився філією останнього.

Невдовзі після приходу на посаду, І. Ф. Курасу разом з колегами довелося першими облаштуватися у новій споруді архіву на вул. Кутузова, 8. ЦК Компартії України зводив службовий корпус І І П із спеціалізованим архівосховищем майже на мільйон справ. Налагодження роботи у новому приміщенні виявилось досить складним і копітким. З колишнього пристосованого архівосховища на вул. К. Лібкнехта, 12 (нині вул. Шовковична, там знаходиться Інститут соціології НАН України) було переміщено близько 200 тис. справ. За досить короткий час колектив партархіву освоїв нове стелажне обладнання, системи контролю температурно-вологісного режиму, пожежно-охоронну сигналізацію, вдосконалені картонажі тощо. Перших дослідників прийняв ошатний читальний зал на 42 місця. Треба зазначити, що й сьогодні це архівосховище залишається одним найбільш функціонально дієздатних в Україні (нині Центральний державний архів громадських об'єднань України). Слід віддати належне зусиллям заступника директора інституту з господарської частини В. С. Лозицького по введенню у дію технологічного обладнання архіву.

Введення в експлуатацію архівосховища І І П фактично стало одним з завершальних актів ЦК Компартії України по зміцненню матеріально-технічної бази партархівів. До середини 1980-х у республіці було зведено понад двадцять спеціалізованих приміщень загальною місткістю сховищ на 22 млн справ. Вже будучи куратором архівної галузі в республіці у 1983–1989 рр., я наочно переконався, настільки разючою була відсталість технічної бази державних архівів від партійних. Сховища останніх були заповнені на 30–60 відсотків і після передачі державі склали необхідний резерв стелажного простору, який сьогодні близький до вичерпання. На жаль, в роки незалежності України не тільки не побудували жодного сучасного архіву, але й не спромоглися завершити три радянських архівних “довгобуди”. Нинішня фінансова

ній постанові ЦК КП України. Як завідувачеві сектора ідеологічного відділу, мені довелося брати участь у підготовці цього рішення. Це був складний і болісний процес. Особливо важко долався спротив загального відділу ЦК, на який традиційно покладалися обов'язки головного охоронця “партійних таїн”.

Однією з тематично піонерних праць Інституту політичних досліджень (таку назву І І П отримав у 1990 р.) став збірник “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Слід зазначити, що виявлення архівних документів з цієї абсолютно табуїзованої і водночас суспільно актуальної проблеми розпочалося під керівництвом І. Ф. Кураса у 1987 р. Роботу продовжив його наступник В. Ю. Мельниченко, а завершувати впорядкування збірника довелося вже мені з колегами по партархіву. І. Ф. Курас відіграв важливу роль у визначенні змістовного наповнення збірника, особливо його дослідницької частини, статті до якої написали професори С. В. Кульчицький, М. І. Панчук, В. Л. Савельєв.

Не зважаючи на постанову ЦК ПК України про видання збірника (січень 1990 р.), його вихід зустрів певну обструкцію, особливо з боку деяких науковців Вищої партійної школи. Справа дійшла до розгляду на Політбюро ЦК. Тільки завдяки принциповій позиції голови редакційної колегії Ф. М. Рудича та запрошеного в якості експерта С. В. Кульчицького збірник побачив світ і, поза сумнівом, відіграв велику роль у джерелознавчому забезпеченні досліджень проблеми голодомору.

Академічна і службова кар'єра І. Ф. Кураса склалася так, що й у наступні роки прямо чи опосередковано йому довелося опікуватися архівною справою. Разом з Ф. П. Шевченком, П. С. Соханем та іншими науковцями він виступив з ініціативою відновлення діяльності Археографічної комісії АН УРСР. Як академік – секретар відділення історії, філософії і права долучився до започаткування такого підрозділу при Інституті історії, а потім – й заснування академічного Інституту української археографії та джерелознавства.

У 1994–1997 рр. до досить широкого кола обов'язків гуманітарного віце-прем'єр-міністра входила й державна архівна служба. Повне взаєморозуміння було в нього з начальником Головархіву, колишнім колегою по роботі в ЦК КП України Б. В. Іваненком. Настільки дозволяли тодішні фінансові можливості віце-прем'єр допомагав у розв'язанні матеріальних проблем архівів: виплата заробітної платні, погашення заборгованості за теплопостачання, охорону тощо. Мушу зізнатися, що й я користувався прихильністю віце-прем'єра у вирішенні проблем фінансування ЦДАГО України, педалюючи на потребах рідного йому архіву.

Іван Федорович був дуже прикро вражений волонтаристськими діями тодішнього прем'єра П. Лазаренка, який безпідставно влітку

1996 р. звільнив Б. В. Іваненка з посади, не порадившись з галузевим віце-прем'єром. Тоді ж я зарахував Бориса Васильовича на посаду старшого наукового співробітника ЦДАГО, а після мого переходу на державну службу з 1997 по 2000 рр. він очолював архів. Працюючи з І. Ф. Курасом в одній споруді на вул. Кутузова, вони підтримували дружні стосунки.

Б. В. Іваненко був талановитим журналістом і поетом. Йому належать сотні ювілейних поصات – від В. В. Щербицького до скромної прибиральниці архіву. Пронизливо – ліричні слова знайшов він у жовтні 1999 р. й до ювілею І. Ф. Кураса. Ось кілька щирих рядків:

На Кутузова осінь багряна,
Плин народу з торбами поصات,
Воздають тобі, пане Іване,
По заслугах за всі шістдесят.
Бачу стіл ювілейно накритий,
Я на чарку змінюю перо...
Дай-но, Боже, наснаги і сили,
Що осмислив, хай зійде добром.

Писати про Івана Федоровича в минулому часі надзвичайно складно і болісно. Нас пов'язували майже три десятиліття спільної праці, щирі стосунки, почуття вдячності за незмінно добре ставлення. Попри те, що ми майже ровесники, Іван Федорович завжди залишався для мене старшим товаришем.

До ЦК Компартії України я прийшов у кінці 1976 р., коли І. Ф. Курас вже був досвідченим і авторитетним партпрацівником, завідувачем сектора суспільних наук. Цей підрозділ відділу науки і учбових закладів опікувався найбільш ідеологізованою частиною академічної та вузівської науки. Це була дуже відповідальна сфера партійного керівництва. Не випадково всі співробітники сектора мали наукові ступені. Це був єдиний підрозділ, який безпосередньо “замикався” на завідувача відділом Ф. М. Рудича. Всі інші підпорядковувалися заступникам завідуючого. Поряд з деякими підрозділами відділу пропаганди і агітації сектор суспільних наук належав до інтелектуальної еліти апарату ЦК, частіше за інших залучався до підготовки теоретичних матеріалів, виступів секретарів та рішень ЦК.

Повороти службової кар'єри І. Ф. Кураса позначалися й на моїй долі. Його перехід до ІІП у 1983 р. відкрив мені шлях до роботи в секторі суспільних наук. Завжди буду дякувати нашому патрону Ф. М. Рудичу за цей вибір. Тепер вже мені випало опікуватися установами та кафедрами історичного профілю, архівною справою. Фактично довелося повторити частину службового шляху Івана Федоровича – інструктор, консультант, завідувач сектора, а в червні 1989 р. я був затверджений на посаді заступника директора ІІП по архіву. Це знову був

криза призупинила зведення довгоочікуваного архівного комплексу на Солом'янці.

Однак повернемося до 1985 р. Тоді наукові співробітники, інструктори, технічний персонал партархіву І І П отримали нові можливості із забезпечення збереження документів, ефективнішого використання їх інформативного потенціалу для задоволення наукових і соціально-правових потреб. Безперечно, функціонування партійних архівів було досить жорстко регламентовано “Основними правилами роботи партійних архівів обкомів, крайкомів партії та філіалів ІМА при ЦК КПРС”. ЦПА також розробив низку інструктивно-методичних документів, які уніфікували діяльність системи партархівів.

Не став винятком й архів І І П при ЦК Компартії України. Працівники очолюваного І. Ф. Курасом підрозділу вели роботу по складанню науково-довідкового апарату до фондів архіву та збиранню спогадів ветеранів партії і комсомолу, учасників Жовтневої революції, партійного підпілля. На той час було зафоновано понад 2 тис. спогадів. Велика робота проводилася по завершенню впорядкування документів Українського штабу партизанського руху, з'єднань та загонів.

Як голова експертно-перевірної комісії, Іван Федорович постійно дбав про вдосконалення наукової експертизи цінності документів. Разом із загальним відділом ЦК були вдосконалені переліки документів для здачі на постійне зберігання. Проводилася також робота по виявленню дублетних примірників документів.

У 1985 р. було затверджено новий Перелік документів, орієнтований на поліпшення комплектування фондів, встановлення більш чітких критеріїв відбору документів, вдосконалення їх експертизи. В результаті кількість первинних парторганізацій республіки, які мали здавати документи, скоротилася на 21 %.

І. Ф. Курасу разом із колегами довелося бути першопрохідцями у справі створення копійно-страхового фонду на принципово новій технологічній базі. Традиційне мікрофільмування документів замінили виготовленням копій документів на мікрофішах, здатних зберігати інформацію при високих температурах. Інститут отримав копіювальні машини типу “Старт”, працівники архіву пройшли стажування в ЦПА. Робота розпочиналася з копіювання документів Політбюро та Секретаріату ЦК КП України. Один з примірників копій на мікрофішах передався до Москви. Якщо врахувати, що російськомовні варіанти стенограм з'їздів, протоколів засідань Політбюро та Секретаріату ЦК КП України, обкомів та найбільших міськкомів партії передавалися до ЦК КПРС, то можна вважати, що державна архівна служба Російської Федерації сьогодні володіє досить потужним сегментом ретроспективної документної інформації Національного архівного фонду України. Пізніше на базі І І П вже проходили навчання співробітники партархівів,

в яких велася робота по мікрофішуванню. Принагідно зазначимо, що до 1991 р. нове обладнання було встановлено лише у половині обл-партархівів.

Однією з досить трудомістких і рутинних операцій в сфері створення науково-довідкового апарату була каталогізація документів. Вона здійснювалася за єдиною схемою класифікації, мала бути всеохопною і тому забирала багато часу. На середину 1980-х у партархівах республіки було підготовлено 667 тис. карток систематичного каталогу. Слід зазначити, що архів І І П у цій роботі обмежився розробкою лише документів протокольної частини ЦК КП України.

У середині 1980-х в партархіві І І П разом з І. Ф. Курасом працювали досвідчені історики-архівісти: кандидати історичних наук Д. С. Щедрина, Н. А. Соловйова, Т. П. Гриценко, зберігач фондів А. П. Мотієнко, інструктори І. М. Шевчук, А. В. Кентій, В. Б. Василенко, О. С. Ткач та інші. Загалом на той час партархів налічував 33 працівники.

Як кординатор компартійної архівної справи в республіці І. Ф. Курас мав добрі службові й особисті стосунки з багатьма завідувачами обласних партархівів – Є. Дягілевим (Харків), О. Кандалю (Донецьк), М. Тесленком (Львів), І. Кондрановим (Сімферополь), М. Назаренком (Полтава) та іншими. На базі архіву І І П проводилися семінари завідувачів, стажування наукових співробітників, інструкторів, реставраторів обласних партархівів.

Початок періоду перебудови і гласності позначився й на довідково-інформаційній діяльності архіву, зокрема виконанні запитів соціально-правового характеру. Зросла кількість дослідників у читальному залі, все настійніше лунали заклики розширити доступ до архівних фондів, зокрема матеріалів ЦК. І. Ф. Курас як архівіст і учений відчував іманентну потребу демократизації архівної справи. Однак єдине, що вдалося зробити у той час, – це фактично зняти обмеження до закритих фондів для провідних співробітників інституту. Почерпнутий в той час джерельний матеріал дозволив згодом реалізувати такі актуальні видання інституту, як “Про минуле – заради майбутнього” (1989), “Маршрутами історії” (1990), “Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді” (1990). Вже в якості заступника директора інституту з наукової роботи він активно працював над підготовкою цих видань і був одним з авторів матеріалів, вміщених у них. Особисто долучився до політичної реабілітації видатного партійного і державного діяча М. О. Скрипника. Іван Федорович очолив колектив упорядників вибраних творів та написав до них справді новаторську передмову.

Слід визнати, що традиційна закритість партархівів долалася досить повільно. Лише у травні 1989-го ініціатива І І П, який в той час очолював Ф. М. Рудич, щодо розширення доступу до архівних фондів, зокрема документів Політбюро, дістала часткову підтримку у спеціаль-

вибір керівника інституту Ф. М. Рудича. Підтримав мою кандидатуру й І. Ф. Курас. Працювати знову разом було приємно, хоч часи наставали надзвичайно складні – у суспільстві наростала політична і соціальна напруга, авторитет Компартії України падав. Колектив інституту намагався шукати відповіді на виклики часу. Співробітники працювали над ліквідацією “білих плям” історії. Були оперативно підготовлені книги з актуальної тематики, готувалися до друку збірники документів, розроблялася нова концепція нарисів історії Компартії України.

Серпневі дні 1991 р. вирішили долю КПРС, а відтак – й Компартії України, її установ та документальної спадщини. У ту пору інтерес до архіву ЦК був особливо загостреним. В наелектризованій суспільній атмосфері можна було очікувати неадекватних дій щодо партархіву. Особливо ця небезпека посилилася після постанови Верховної Ради про призупинення діяльності КП України.

Порадившись з І. Ф. Курасом й отримавши дозвіл директора інституту Ф. М. Рудича, 25 серпня разом з тодішнім начальником Головного архівного управління Б. В. Іваненком у мене в кабінеті на Кутузова, 8 ми підготували проект постанови Президії Верховної Ради України про передачу архівів Компартії до державної архівної системи. 27 серпня таке рішення було ухвалено. Це принципово правильне рішення допомогло зберегти документи партії і заклало підвалини створення Національного архівного фонду України.

Настав час реформування як інституту, так й партійного архіву. На базі останнього у жовтні 1991 р. постановою Кабінету Міністрів був утворений Центральний державний архів громадських об'єднань України, який довірили очолити мені. А в грудні Інститут політичних досліджень ЦК КП України був реорганізований в академічний Інститут національних відносин і політології. Його директором був призначений член-кореспондент НАН України І. Ф. Курас.

Тематична заданість цих спогадів змушує залишити поза межами оповіді суто особисті аспекти. Можливо, для таких одкровень ще не настав час. Та я щиро вдячний долі, що на моїх життєвих шляхах зустрівся Іван Федорович Курас – видатний вчений і блискучий організатор науки, колега-архівіст, непересічна особистість і прекрасна людина.

Руслан ПИРІГ

Іван Федорович Курас – архівіст

У статті висвітлено багатогранну діяльність видатного українського вченого, організатора науки, політичного і державного діяча, академіка Івана Федоровича Кураса, який усе свідоме життя пов'язав з архівами.

Ключові слова: архів; видання; архівні фонди; документи; дослідження.

УДК [930.25(092):929](477)

Руслан ПЫРИГ**Иван Федорович Курас – архивист**

В статье освещена многогранная деятельность выдающегося украинского ученого, организатора науки, политического и государственного деятеля, академика Ивана Федоровича Кураса, который всю сознательную жизнь связал с архивами.

Ключевы слова: архив; издания; архивные фонды; документы; исследования.

УДК [930.25(092):929](477)

Ruslan PYRIG**Ivan F. Kuras and an archivist**

Article reflects many-sided activity of the outstanding Ukrainian scientist, the organizer of science, politician and statesman, academician Ivan F. Kuras, who all his conscious life has connected with archives.

Keywords: archive; the edition; archival funds; documents; research.

UDK [930.25(092):929](477)